

8. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада топонимлар, жумладан ойконимларнинг номланиш жараёни, унда инсон омили, номлаш томоийллари таҳлил қилинган. Айниқса, ойконимлар номинатсиясида негативлик томоийли, кичик деталларнинг асосий белги – мотивга айланиши маҳаллий жой номлари мисолида изоҳланган. Бу борада рус ва ўзбек олимларнинг фикрлари ҳам келтирилган. Шунингдек, мақолада тадқиқот предметининг қорақалпоқ топонимикаси учун аҳамияти ҳам тушунтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется процесс наименования топонимов, в том числе ойконимов, в которых учитывается человеческий фактор, принципы наименования. В частности, принцип негативности в номинации ойконимов, превращение мелких деталей в главный персонаж – мотив, объясняется на примере местных топонимов. По этому поводу также приводятся мнения российских и узбекских ученых. В статье также объясняется важность предмета исследования для каракалпакской топонимии.

SUMMARY

The article analyzes the process of naming toponyms, including ойконимов, which take into account the human factor and the principles of naming. In particular, the principle of negativity in the nomination of ойконимов, the transformation of small details into the main character – a motive, is explained using the example of local toponyms. On this occasion, the opinions of Russian and Uzbek scientists are also cited. The article also explains the importance of the research subject for the Karakalpak toponymy.

ТАМДЫ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫНЫҢ ТИЛИНДЕГИ КӘСИПЛИК ЛЕКСИКА

Ы.А.Қуттымұратова – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

М.Ү.Қушкарбекова – үлкен оқытушы

Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кадим тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жозибадорлиги, бой маданият.

Ключевые слова: древняя история, родной язык, устная литература, словарное богатство, богатая культура.

Key words: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Тамды ҳәкимшилиқ аймағы 1920-жылы Түркстан Республикасының Әмиўдәрәя бәлими қурамында дүзилген. 1921-жылдан Әмиўдәрәя бәлиминиң Төрткүл округине кирген. 1928-жылға шөкем Қоңырат округине қараған. 1928-жылы округлардың тарқатылыўына байланыслы Тамды аймағы тиккелей ўәлаят қарамағындағы район сыпатында қайта дүзилип, орайы болып Мыңбулақ мөканы белгиленген. Тамды районы дәслепки ўақытта бес аўыллық ҳәкимшиликтен ибарат болған. Бул аўыллық ҳәкимшилиқлер болыслықларға бағынған. Соңынан район орайы Тамдыбулақ мөканына көширилген.

Тамды районы 1943-жылдан Бухара ўәлаятина кирген. 1982-жылы Наўайы ўәлаятиның дүзилиўи менен жаңа ҳәкимшилиқ аймаққа қарайды. 1988-1992-жыллары дәслеп, Самарқанд, соңыра Бухара ўәлаяти қурамына қосылады. 1992-жылдан баслап қайтадан Наўайы ўәлаяти қурамына кирген.

Районның тийкарғы халқын қарақалпақлар менен қазақлар қурайды. Түпкиликли халқы қарақалпақлар. Хәзирги ўақытта халықтың 60 пайызға жақыны қазақ миллети ўәжиллери, 35 пайыздан асламы қарақалпақлар, қалғаны басқа да миллетлер. Райондағы оқыў-тәрбия ислери қазақ, қарақалпақ, өзбек хәм орыс тиллеринде алып барылады. Тамды районына «Тамдыбулақ», «Ж.Балыйманов», «Аяққудық», «Керегетай», «Кериз», «Бирлик» ширкет хожалықлары қарайды. Халқының тийкарғы күн-көрис тиришилиги мал шаруашылығы болып есапланады.

Тамды тарийхына нәзер тасласақ, 1925-жылы Мыңбулақта биринши территориялық-революциялық комитет дүзилген. Ревком «Мыңбулақ», «Тамды» хәм «Қарақалпақ» болысларын қамтыған. 1926-жылы Тамдыбулақта 180 орынлық мектеп-интернат ашылған. 1927-жылы Мыңбулақта 60 орынлық мектеп-интернат ашылған. 1927-жылы Тамдыбулақта биринши медпункт жұмыс баслаған. 1928-жылы 12-апрельде «Қазақ АССРның қурамында Тамды районын дүзиў туўралы» қарар қабылланған. Тамды районының орайы етип дәслеп Мыңбулақ аўылы таңлап алынған. Арадан еки ай өткен соң, район орайы болып Тамдыбулақ аўылы бекитилген. 1932-жылы районда биринши болып Тамды совхозы, кейин ала Андреев колхозы шөлкем-лестирілген. 1932-жылы Тамды совхозында райондағы дәслепки бақша ашылған, 1933-жылы райондағы дәслепки клуб пенен китапхана жұмыс баслаған.

Қазақ тили туркий тиллериниң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бәлимшесине киреди. Ерте ўақытлардан

қазақлар араб жазыўын қолланған. 1929-39 жыллары латын әлипбесин пайдаланған. 1949-жылдан рус (кириллица) графикасына тийкарланған мәмлекетлик жазыўда жазды Қазақ алфавитинде 42 хәрип бар. Рус тилиндеги 33 хәрипке қосымша: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ хәриплер таңаланған. Шөксиз кең территорияға қарай қоныс басқанына қарамастан қазақ тили жеке диалектлерге бөлинбейтуғын монолитли (бир тутас) тил. Онда жеке-леген говорлық өзгешеликлер ғана бар. Әйемги заманнан берли дөрелген бай әдебий ғәзийнеси бар [2].

Аўызеки әдебиятының өзи 40 тан аслам жанрға бөлинеди. Бир ғана қосық жанры өз ишине: арнау қосығы, сораў қосығы, қосық хат, турмыс-салт қосықлары, төрт түлик малға арналған қосық, тарийхий жыр, дәстүрли қәде жыры сыяқлы сан мың түрге ажыратылады. Турмыс-салт жырларынан: ярамазан, арбаў, жалбарыныў, бәдик, бақсы айтысы сыяқлы диний исе-нимлер менен байланыслы, үйленіў дәстүри менен байланыслы тойбаслар, бет ашар, яр-яр, сыңсыў, кеўил айтыў, жубатыў, жоқлаў қосықлары бар. Жыраўлардың қысса-дәстанлары, толғаў, арнау, нәсият қосықлары, хәр түрли атқарылады. Шығыс еллеринде аңыз болып тараған жети ашықтың барлығын халық шайырлары ел аўзынан жыйнап-терип жырға қосып дәстан жазған. Олар: Ләйли-Мәжнүн, Юсуп-Злиха, Фархад-Шийрин, Тахир-Зухра, Сейпилмәлик-Жамал, Бозжигит-Қарашаш, т.б. ашықлық дәстанлар.

Қазақ философиясының өзине тән өзгешелиги – ана тилине, сөз өнерине айрықша болып, жоқары баға беріўинде көринеди. “Өнер алды қызыл тил” деп түсинген ата-бабамыз “от тилди, орақ аўызды” дилбар шешенлердиң нәсият сөзлерин, табан аўзында тақмақлап айтқан нақыл-мақал, афоризм сөзлери менен жыраўлардың терме-толғаўларын жазыў-сызыўсыз ядлап, ядында сақлап, сол қәлпинде бизиң дәўиримизге жеткерген. Оның себеби – мәнили сөзлердиң жасаўшандығы, халықтың тил қүдиретин бақалай билиўинде көринеди. Хәқыйкый сөздиң тәрбиялық мәнісине ертеден айрықша нәзер таслап, “аталар сөзи – ақылдың көзи” деп бабаларымыз сөз сөйлеўди өлмес өнер, хәқыйкый қәдирият деп бақалаған. Усы пикирди “сөз тапқанға мин таппас”, “шешенниң сөзи мерген, шебердиң көзи мерген”, “сөз сүйектен өтеди”, “жақсы сөз жарым ырыс”, жақсы сөз жанды семиртеди сыяқлы нақыл-мақаллардан билиўимизге болады.

Тарийхтағы жуңғар қалмақлары менен кескинлескен урыс ўақтында Қоңтажыда кеткен ел кегин шын сөздиң күши менен қайтарған Қаздаўыслы Қазыбек бийдиң

ақылын, тапқырлығын мазақтап «Жарақты жаўды жайратқан сөз», «Тил қылыштан өткір» деген нақыллардың шығыуы тегиннен емес.

Тил менен ойлау – мийнеттің жемиси. Тил ойдың сыртқа шыққан көриниси, – деп К. Маркс бийкарға айтпаған. Адамның басында қандай ой тууылса да, егер оны жыйнақтап, ылайықты сөз бенен дәл бере алмаса, ол айтыушыға да, тыңлаушыға да түсиниксиз, гүңгирт, көлеңке болады. Тууры сөйлей билиу дегенимиз тууры ойлай билиу, ал ол логика менен этнолингвистиканың бирлигинен пайда болады.

Тил – мәденият пенен бирге раўажланатуғын нызамлы кубылыс. Уллы ойшылар хәм даналар өз дәуириңде сөз құдиретиниң тәрбиялық мәнисине айрықша дыққат қаратқан. Мысалы, Шығыстың классик шайыры Ә.Наўайы: «Ас дуз бенен дәмлі, суў муз бенен дәмлі, ал адамзат саналы сөзи менен сәнли» – деген болса, француз данышпан жазыушысы О.Бальзак: «Сөз өнери – өнердиң ең қыйыны хәм құдиретлиси», – деп атап өткен. Усы ойды тереңдеткен уллы шайыр Абай: «Сөз өнери дәрт пенен тең», – деген болса, Л.Н.Толстой: «Сөз – уллы нарсе. Сөз бенен адамларды досластыруға да болады, жаўластыруға да болады», – деп атаған.

Ал қарапайым қазақлардың нақыл-мақалларында да усы идеялар тийкарғы орынды ийелейди. Мәселен, «Таппасаң сөздиң жүйесин, отына өзиң күйесең», «Аңламай сөйлеген аўырмай өледі», «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Жүйели сөз жүйесин табар» деп, тууры ойлап, тууры сөйлеудің үлкен өнер екенін жас әуладқа нәсият етип отырған. Усыны жаслардың сана-

сына синдириуді әхмийетли санаған ата-бабаларымыз «Көп сөз – гүмис, аз сөз – алтын», «Ақыллының сөзи қысқа, көпке болар нұсқа». «Токсан аўыз сөздиң тобықтай түйини бар» деп философиялық ой келтирилген.

Жасларды шешенликке, сөз өнерине үйретиу үшін ата-аналары, аталары менен апалары оларға нақыл-мақал, жумбақ, жаңылтпаш, терме, қосық-жыр ядлатып үйреткен. Ойын-тойда қызлар менен жигитлер бир-еки аўыз қосық пенен айтысып, айтысууды әдетке айландырған. Сол айтыс түрлеринен жеңіс пенен көзге түскен адамларды көтермелеп, пүткіл аўылдың, руудың, елдің атынан уллы дүбір тойларда сөзсайысына қосып, жеңген адамларды хошаметлеп, жорға мингизип, шапан жапқан.

Жалпы, шешенлик қазақ халқының санасына питкен табиий қасиет екенлигин Шығысты изертлеуші алымлар да бақалай билген. Мысалы, академик В.В.Радлов өзиниң «Образцы народной литературы тюркских племен» деген темасының кирисиуінде аўыз-зеки әдебиятының шығыу тегине, тәлимлик мәнисине тоқтап: «Қазақлар нақыл-мақалды пайдаланған халда сөйлеуді бар өнердиң алды деп билди, сонлықтан да олардың поэзиясы раўажланыудың жоқары шыңына жеткен» – деп атаған.

Қазақ аўыз-зеки әдебиятын дәретиушілер да, оны кәстерлеп ядында сақлаушылар да, келеси әуладты тәрбиялауда курал ретинде қолланушылар да шайыр-жыраулар болғанлығын, олар өзлериниң жыр ғезийнеси менен жаслардың сана-сезимин тәрбиялап жетилистириуде роли үлкен хәм әхмийетли.

Әдебиятлар

1. Қайдар Э.Т. Қазақ тилиниң өзекти мәселелери. –Алматы: 1998.
2. Кобланова А. Қазақ сөз этикети. –Алматы: 2001.
3. Кукушин В.С., Қалиев С. Этнопедагогика. Учебник. –Алматы: 2014.
4. Сейдин Әмирлан. Тамды туұралы ХХ әсир басындағы тарийхый дереклери.
5. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. -М.: 1998.
6. Вербицкая А. Язык. Культура. Познание. -М.: 1996.
7. Лурья А.Р. Язык и сознание. -М.: 1979.
8. Тарланов З.К. Этнический язык и этническое видение мира. Язык и этнический менталитет. –Петрозаводск: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Томди козқолари тарихиниң тадқиқ қилинишиға шарх берилиш билан бирға улар тилидағы хусусиятлар хақида атрофлича сўз боради. Тадқиқот объекти сифатида Томди тумани козқолари тилидағы ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада козқол адабиётиниң бебаҳо мерослари ва бой оғзаки ижоди кенг очиб берилади. Шунингдек, козқол тилиниң келажак авлодға соф холида етказилиши муҳим эканлиги мақолада алоҳида таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуется история казахов Тамдынского района наряду с обзором об их языковых особенностях. Объект исследования - особенности языка казахов Тамдынского района. В статье раскрывается бесценное наследие казахской литературы и богатое устное творчество. Отмечено важное значение, чтобы казахский язык передавался следующему поколению в чистом виде.

SUMMARY

The article provides a detailed study of the history of the Tamdi Kazakhs, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of Tamdi district. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

HOFIZ XORAZMIY DEVONI TILIDA «QIZIL» SO‘ZINING SINONIMLARI VA ULAR VOSITASIDA HOSIL BO‘LGAN SO‘Z BIRIKMALARI

R.M.Madaminova – stajor-tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: so‘z va so‘z birikmasi sinonimiyasi, qizil so‘zi yasama shakllari hamda leksik xususiyatlari, o‘z va ko‘chma ma‘nolari.

Ключевые слова: синонимия слова и словосочетания, формы словосочетания красное и её лексические свойства, собственный и переносный смысл.

Key words: synonymy of words and phrases, forms of the phrase red and its lexical properties, own and figurative sense of words.

Hofiz Xorazmiy Devoni tili leksikasi tarkibidagi rang bildiruvchi so‘zlar orasida *qizil* so‘zi ham ma‘nodoshlarining soni va ularning badiiy-poetik vazifa bajarishida boshqa so‘zlar bilan birikma hosil qilishiga ko‘ra ham alohida o‘rin tutadi.

Mazkur maqolada manba sifatida Hofiz Xorazmiy Devoni tarkibidagi g‘azallarda qizillik tushunchasini ifodalovchi so‘zlar va so‘z birikmalari tahlilga turtildi.

Xorazmiy Devoni tilida qizillik tushunchasini ifodalashda, asosan uch til o‘zbek, fors va arab tillari

elementlaridan foydalangan: *qizil, ol, surx, ahmar* kabi.

Shoir Devoni tilining o‘ziga xos leksik xususiyatlaridan biri, ko‘pgina so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma‘nolarda qo‘llanilib, bunda ularning tub va yasama shakllari qo‘llangan: *gul, gulgun, gulrang, gulnor, gulruxsor, yoqut, jigaxun, la‘l, lola, lolarang, lolaruxsorim, may, maygun, ol, qon* va boshqalar.

Biz quyida “Devon”dagi *qizil* tushunchasini fodalovchi so‘zlar va ular vositasida hosil qilingan so‘z birikmalari haqida fikr yuritimiz.